

Magánhangzó-váltakozások a latinban

Cser András

MTA Nyelvtud. Int. – PPKE BTK

Vázlat

Bevezetés: a jelenségek lehatárolása

Az [e ~ i] váltakozások

Zárt ~ nyílt szótagban

[r] előtt

Toldalékokban

Az *abiēs*-típusú almintázat

Az [e ~ Ø] és az [i ~ Ø] váltakozás

A *pater* ~ *patris* típus

Toldalékokban

Az igeragozás magánhangzós allomorfiái

Bevezetés: a jelenségek lehatárolása

- Túl jól dokumentált nyelv a latin, túl jól ismerjük az előtörténetét és az utóéletét is, sok rokon nyelv van
- A fonológiai tárgyalások tipikusan történeti irányultságúak (vagy így, vagy úgy)
- Tipikus kérdés: fonológiai szabály-e még a (klasszikus) latinban a rotacizmus ($s > r / V\_V$)?
(Albright (2005), Gruber (2006), Embick (2010), Roberts (2012), Gorman (megj. előtt), Kiparsky (megj. előtt))

Példa: a latin rotacizmus kérdése

- Aktív fonológiai szabály-e még a klasszikus latinban?
- Többek szerint már nem (Gorman megj. e., Baldi 1994, Saussure: *Cours...*):
  - későbbi degeminációból származó *s* nem rotacizálódik (*caussa* > *causa*)
  - későbbi jövevényszavakon nem működik (*basis*)
  - analógiás kiegyenlítődés:
honos ~ *honoris* → *honor* ~ *honoris*
- De ezek a hangváltozást írják le, nem a (mai fogalmaink szerinti) fonológiai szabályt!

Példa: a latin rotacizmus kérdése

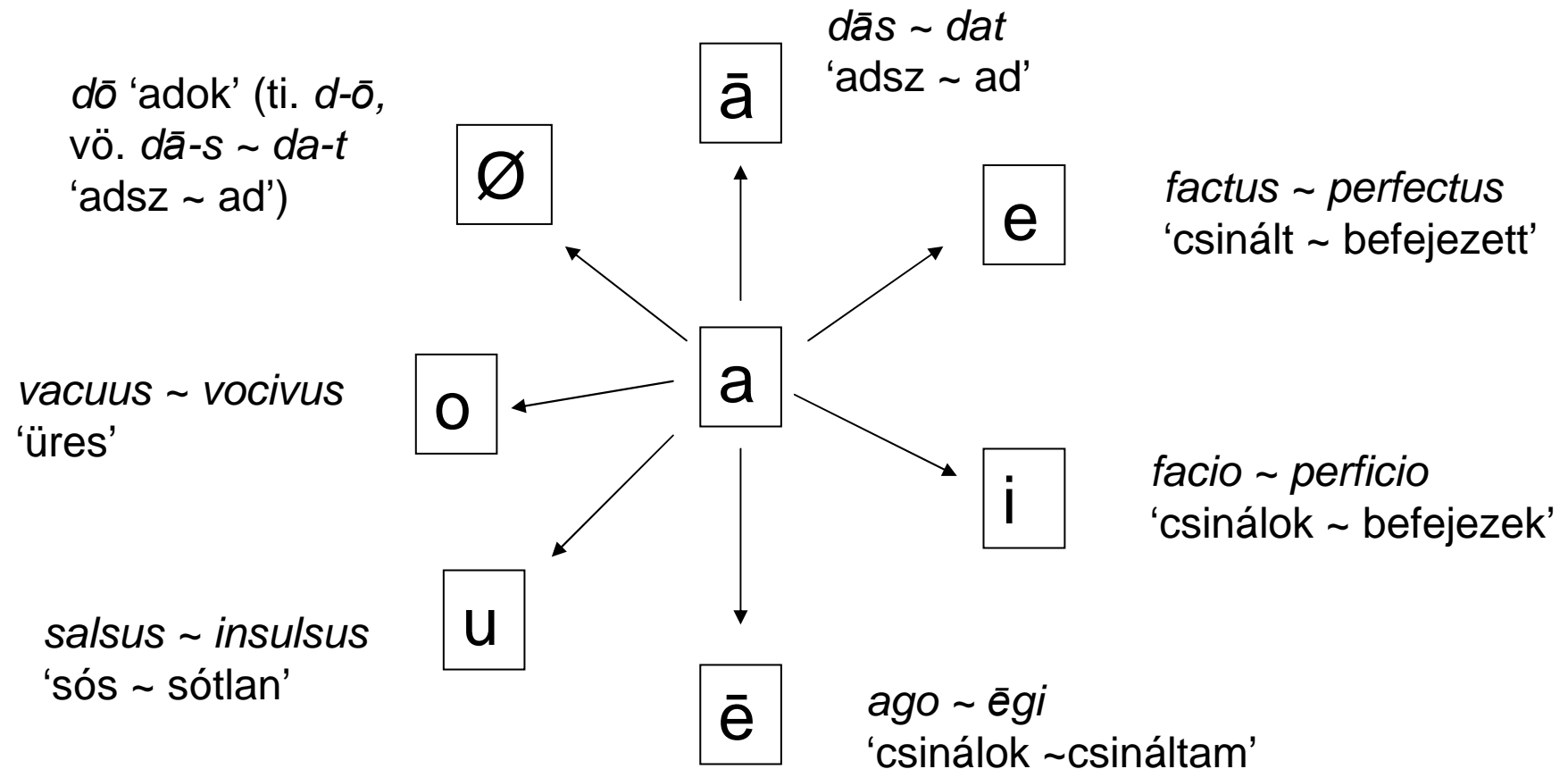
- A lexikális fonológiai szabályokra jellemző, hogy morfológiailag specifikus környezetben lejátszódnak, másutt nem
- se a *causa*, se a *basis*-típus nem kivétel, mert nem levezetett környezet, ugyanis itt nem toldalékolás következtében kerül két magánhangzó közötti környezetbe a *s*
(ezt már korábban észrevették, Gorman megj. e., McCarthy 2003)
- tehát ettől még a rotacizmus lehet szinkrón (lexikális) szabály:

$$s \rightarrow r / V\_V$$

Bevezetés: a jelenségek lehatárolása

- Az adatok jellege sem könnyíti meg a dolgot: első ránézésre bármi bármivel váltokozhat (ha elég tágan értelmezzük a váltokozás fogalmát)

Bevezetés: a jelenségek lehatárolása

Bevezetés: a jelenségek lehatárolása

- Az adatok jellege sem könnyíti meg a dolgot: első ránézésre bármi bármivel váltakozhat (ha elég tágran értelmezzük a váltakozás fogalmát)
- Talán a nyelv morfológiai jellegével függ össze, talán azzal, hogy átmeneti stádiumban van a gyökalapú és a tőalapú morfológia között (vö. Kastovsky az óangolról)
- De ezeknek a nagy része kiesik, ha a valóban szisztematikus jelenségeket nézzük (amelyek ráadásul nem tisztán a morfológiához kötődnek, pl. *ago* ~ *ēgi*, *facio* ~ *fēci*, *frango* ~ *frēgi*)

Bevezetés: a jelenségek lehatárolása

Így három dolog marad a magánhangzóknál:

- Hosszúsági változások (nem lesz róluk szó)
  - *egyszerű*
  - *nazális-pótlónyújtásos*
- Minőségi változások rövid mgh-k között
- V ~ Ø változások

Bevezetés: a jelenségek lehatárolása

Így három dolog marad a magánhangzóknál:

- Hosszúsági változások (nem lesz róluk szó)
  - egyszerű
  - nazális-pótlónyújtásos
- Minőségi változások rövid mgh-k között
- V ~ Ø változások

Az utóbbi kettő lényegében csak a nem első szótagi [e], [i]-t érinti

Az [e ~ i] váltakozások 1: zárt~nyílt szótag

névszók:

SNom ~ SGen

pecten   *pectin-is* 'fésű'
nomen   *nomin-is* 'név'
pontifex   *pontific-is* 'főpap'...

igék:

perficio   *perfectus*
'befejezek'   'befejezett'
praecino   *praecentor...*
'előénekelek'   'előénekes'

(SNom -s raggal és t,d → Ø / _s#)

mile-s (← -et-s)   *milit-is* 'katona'
come-s   *comit-is* 'útitárs'
dese-s (← -ed-s)   *desid-is* 'lusta'
obse-s   *obsid-is* 'túsz'...

Az [e ~ i] váltakozások 1: zárt~nyílt szótag

Kivételek (elég sok):

névszók:

- nem váltakozó [i]:

calix   *calicis* ‘kehely’

sanguis   *sanguinis* ‘vér’

lapis   *lapidis* ‘kő’...

- nem váltakozó [e]

seges   *segetis* ‘búzamező’

hebes   *hebetis* ‘tompa’

teges   *tegetis* ‘takaró’

perpes   *perpetis* ‘örök’

igék:

perpetior   *perpessus*

‘eltűrök’   ‘aki eltűrt’

aggredior   *aggressus*

‘megtámadok’   ‘aki támadott’

utóbbi zárt csoport, ún. *alacer*-szabály (Weiss 2009:118)

Az [e ~ i] váltakozások 1: zárt~nyílt szótag

Modellezés:

(1) Reprezentációsan:

A váltakozó V egy üres [+elő] magánhangzó

A nem váltakozók mögöttesen specifikált [e], illetve [i]

(2) Levezetések:

A váltakozás lexikális szabály, ezért lehetnek alóla kivételek
(Bermudez-Otero 2012: a lexikális szintek kimenetei listázottak,
ezért lexikalizálódhatnak bármikor)

Az [e ~ i] váltakozások 2: [r] előtt

i → e / _ r

capi-o, capi-s, capi-a-t ↔ *cape-re, cape-re-t...*
'elkapok, elkapsz, elkapjon'   'elkapni, elkapna'

cinis ~ ciner-is
'hamu' SNom ~ SGen – a rotacizmus táplálja!

Csak levezetett környezetben: ld. *vir* 'férfi', *levir* 'sógor', *satira* 'szatíra',
hircus 'kecske'...

Összetétel határán nem: *semi-rasus* 'félig borotvált', *semi-rotundus* 'félkör alakú' → a lexikális fonológia különböző szintjein történnek

De: Plautus vitatott *legirupa/legerupa* 'törvényszegő' olvasatai (*Persa*,
Pseudolus, ~ Kr. e. 200; Lindsay-kiadás) → diakrón következtetések?

Az [e ~ i] váltakozások 2: [r] előtt

Ennek van veláris párhuzama is:

u → o / _ r

egyetlen (ráadásul defektív) ige: *fu-* → *fore, foret* 'lenni, lenne'...

névszóknál több:

tempus ~ *tempor-is*, *corpus* ~ *corpor-is*, *pignus* ~ *pignor-is*...

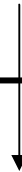
'idő, test, zálog' SNom ~ SGen

Ez is csak levezetett környezetben:

Ld. *fulgur* ~ *fulgur-is*, *cicur* ~ *cicur-is* 'villám, szelíd'...

Az [e ~ i] váltakozások 2: [r] előtt

<u>tőszintű morfológia</u>	<u>tőszintű fonológia</u>
fulgur, tempus fulgur+is, tempus+is	$s \rightarrow r / V\_V$ (tempuris) $i, u \rightarrow e, o / \_r$ (temporis)

fulgur, tempus, fulguris, temporis

Ötleként már felmerült, ld. Uffmann (2007:158), de nem dolgozták ki rendesen, pl. pont a levezetett környezet feltételét

Az [e ~ i] váltakozások 3: az *-itas* képző (*[ii])

novus → *novitas* 'újdonosság'

celeber → *celebritas* 'sokadalom'

vastus → *vastitas* 'pusztaság'...

de:

socius → *societas* 'társaság'

ebrius → *ebrietas* 'részegség'

varius → *varietas* 'tarkaság'

contrarius → *contrarietas* 'ellentét'

Azért is érdekes, mert egyébként van magánhangzó nélküli változata is ennek a képzőnek:

paupertas 'szegénység'

difficultas 'nehézség'

Az [e ~ i] váltakozások: az *abiēs*-almintázat

1. típus: *pecten* ~ *pectinis*, *miles* ~ *militis*

ezen a ragozási típuson belül három rendhagyó (t-tövű) alak:

abiēs ~ *abietis* 'fenyő'

pariēs ~ *parietis* 'fal'

ariēs ~ *arietis* 'kos'

Hasonló a hangalakjuk, és ezek az egyedüli -ieC- tövű névszók a latinban (+ *hiems* 'tél') – miért van itt nyújtás az alanyesetben, és miért nincs a *miles*-típusnál?

Az *[ii] megszorítás miatt nem lehet nyílt szótagi [i] a függő esetekben
→ a nyújtás azért van, hogy ne minimális különység legyen a SNom és a többi eset között?

(Távoli párhuzam: Trón–Rebrus (2005) a d/t-tövű igék múltidejéről)

Az [e ~ Ø] és az [i ~ Ø] váltakozás

Sok névszónál: C[zár]er # ~ C[zár]Ør V-

SNom ~ SGen

pater   *patr-is* 'apa'

mater   *matr-is* 'anya'

celeber   *celebr-is* 'gyakran látogatott'

ager   *agr-i* 'föld'

liber   *libr-i* 'könyv'...

történetileg két
teljesen különböző
hangváltásra
mennek vissza

Csak betoldás lehet, mert a törlésre sok kivétel volna: *liber* ~ *liberi*
'szabad', *uber* ~ *uberis* 'termékeny'...

Vagy üres V[+elő] vs. lexikális [e]? De akkor a *miles*-típusban miért
nem esik ki?

Az [e ~ Ø] és az [i ~ Ø] váltakozás

- Bizonyos képzőkben:

al-imentum ‘táplálék’ ~ *frag-mentum* ‘töredék’

(fonotaktikailag elég furcsa)

Az [e ~ Ø] és az [i ~ Ø] váltakozás

Allomorfiák az igei imperfectumban:

-s, -t...	↔	-is, -it... (személyragok zöme)
-ris	↔	-eris (Pass 2 Sing személyrag)
-re	↔	-ere (Inf)
-rē-	↔	-erē- (Coni. Praet.)
-nt-	↔	-ent- (Act Participium)
-nd-	↔	-end- (Pass Participium)
-nt(ur)	↔	-unt(ur) (3 Plur)
-b-	↔	-ē- (Fut)
-bā-	↔	-ēbā- (Praet.)
-ā-	↔	-ē- (Coni.)

Az [e ~ Ø] és az [i ~ Ø] váltakozás

	-is,-it...	-eris	-ere	-erē-	-unt(ur)	-ent-	-end-	-ē-	-ēbā-	-ā-
ag-										
tribu-										
capi-		i → e / _ r (lex.)								
venī-										
vidē-										
amā-										
	-s, -t...	-ris	-re	-rē-	-nt(ur)	-nt-	-nd-	-b-	-bā-	-ē-

Az igeragozás magánhangzós allomorfiái: i/e

	-is, -it...	-eris	-ere	-erē-	-unt(ur)	-ent-	-end-	-ē-	-ēbā-	-ā-
ag-										
tribu-										
capi-	i > e / _ r (lex.)									
venī-										
vidē-										
amā-										
	-s, -t...	-ris	-re	-rē-	-nt(ur)	-nt-	-nd-	-b-	-bā-	-ē-

Az igeragozás magánhangzós allomorfiái: i/e

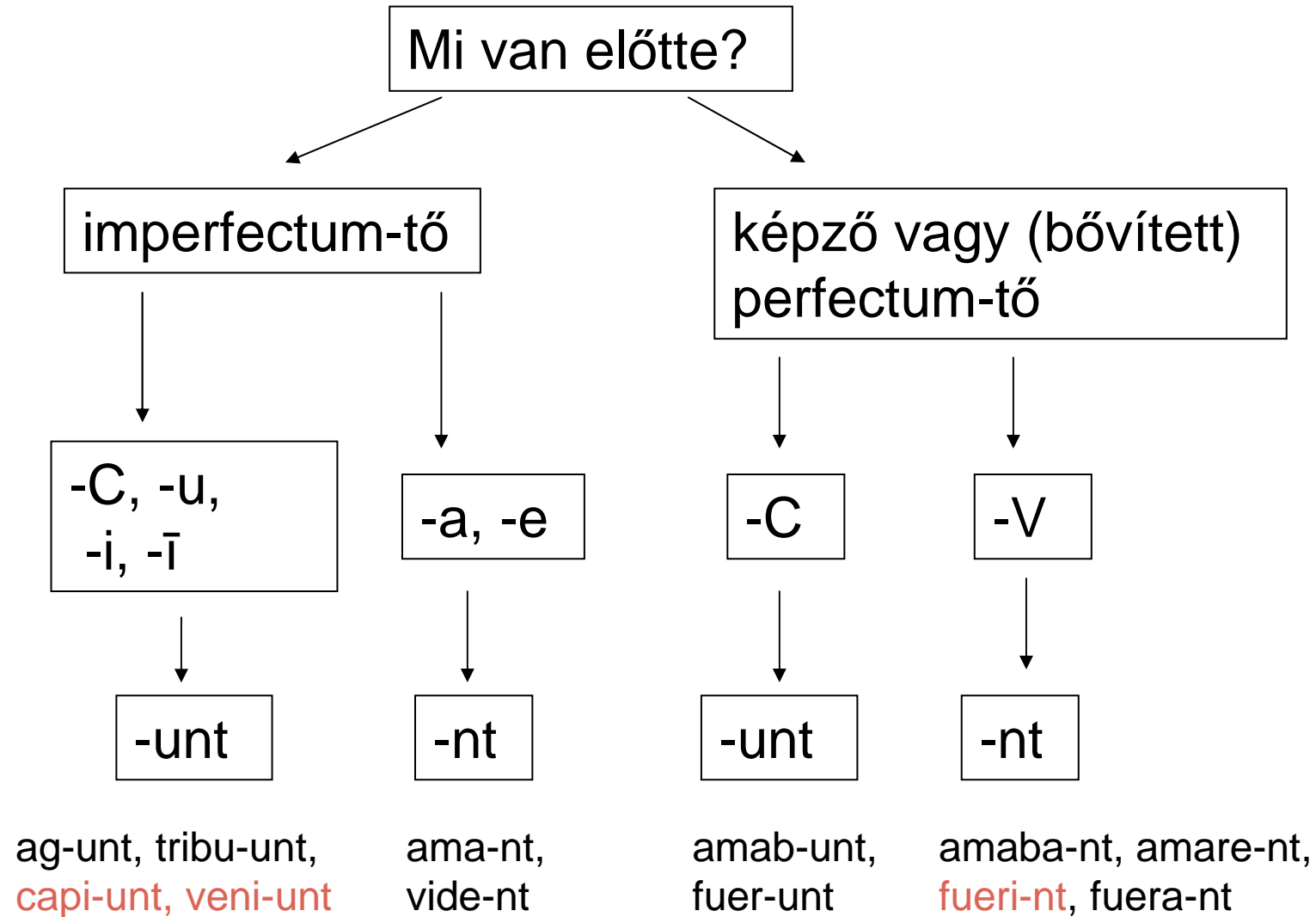
- [r] előtt mindig [e] van ✓
- *-ent-*, *-end-* (zárt szótag) ✓
- a többi személyrag:
  - *-o/or* ld. később
  - *-unt(ur)* ld. később, nem i/e
  - *ageris* r-es
  - a maradék 7 alakból 5-ben nyílt szótagi [i]
  - a maradék 2 zárt szótagi [i]!
    - paradigmaticus nyomás?
    - a latinban egyébként nincs szótagvégi [t]!

mindezekkel együtt
tehát lehetséges ezt is
üres V-ként elemezni!

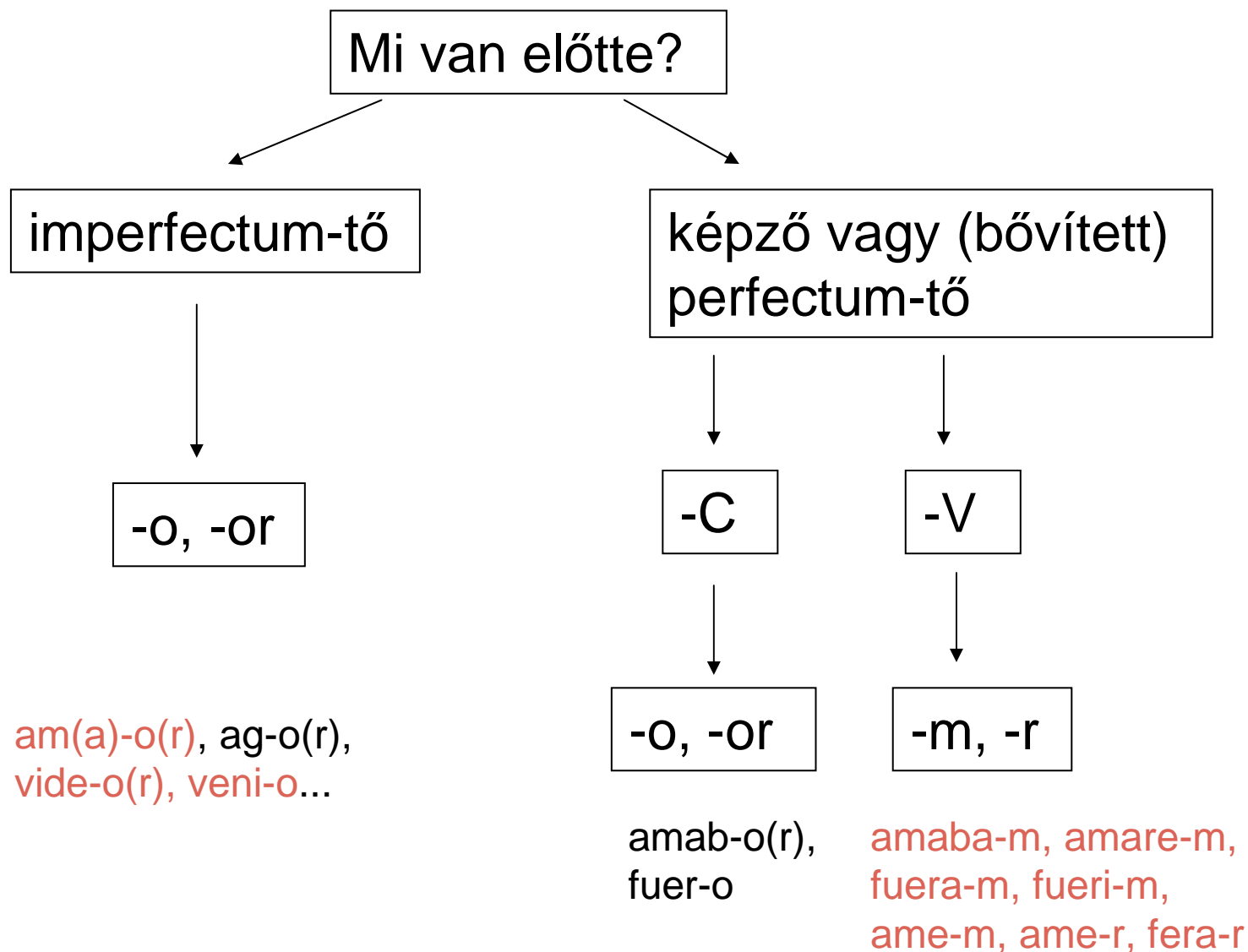
ago	agor
agis	ageris
agit	agitur
agimus	agimur
agitis	agimini
agunt	aguntur

Az igeragozás magánhangzós allomorfiái: -(u)nt

Az igeragozás magánhangzós allomorfiái: -o/m, -or/r

Összefoglalás

Az e ~ i váltakozásai:

∅

C[zár] _ r# (*pater*)
C, (i, u) _ (igeragok)
??? (*alimentum*)

lexikálisan:

[e]

V[+elől]

[i]

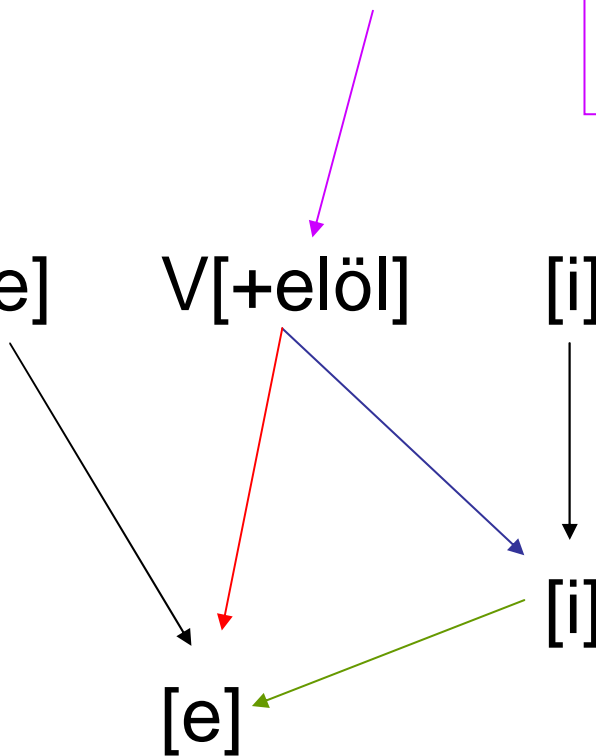
nyílt szótagban

zárt szótagban
i_ (*societas*)

[i]

[e]

[r] előtt

Bibliográfia

- Adamik Béla (2009) *A latin nyelv története*. Budapest: Argumentum.
- Albright, A. (2005) The morphological basis of paradigm leveling. In L. J. Downing, T. A. Hall & R. Raffelsiefen, eds., *Paradigms in phonological theory*, Oxford: OUP. 17–43
- Baldi, Philip. (1994) Some thoughts on Latin rhotacism. *General Linguistics* 34:209–215.
- Bermúdez-Otero R. (2006) Diachronic phonology', in: de Lacy (ed.), *The Cambridge Handbook of Phonology*. Cambridge: CUP, 497–518.
- Bermúdez-Otero, R. & G. Trousdale (2012) Cycles and continua: on unidirectionality and gradualness in language change. In Nevalainen & Traugott (eds). *The Oxford handbook of the history of English*. New York: Oxford University Press. 691–720
- Embick, D. 2010. *Localism versus globalism in morphology and phonology*. Cambridge: MIT Press.
- Gorman, K (megj. előtt) Exceptions to rhotacism.
- Gruber, J F (2006) The prosodic domain of roots: Output oriented faithfulness in Classical Latin. *Georgetown University Working Papers in Theoretical Linguistics* 6:127–165.
- Juret, C. (1913) *Dominance et résistance dans la phonétique latine*. Heidelberg: Winter.
- McCarthy, John J. (2003) Comparative markedness. *Theoretical Linguistics* 29:1–51.
- Kiparsky, Paul (in press) *Paradigm effects and opacity*. Stanford, CA: CSLI.
- Moralejo, José-Luis (1991) *Vocalis ante vocalem: corripitur an distrahitur?* In: Coleman, Robert (ed.) *New Studies in Latin Linguistics*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 35–45.
- Roberts, P. J. (2012). Latin rhotacism: A case study in the life cycle of phonological processes. *Transactions of the Philological Society* 110:80–93.
- Solmsen, F (1897) *Studien zur lateinischen Lautgeschichte*. Trübner.
- Trón V., Rebrus P. (2005) Re-presenting the Past. In: Pinon C, Siptár P (szerk.) *Approaches to Hungarian* 9. 303–327
- Uffmann, C. (2007) *Vowel epenthesis in loanword adaptation*. Max Niemeyer.
- Weiss, M (2009) *Outline of the Comparative and historical Grammar of Latin*. Ann Arbor: Beech Stave